

Particular emphasis is placed on the study of available sources: the actual April program and a number of legal documents preceding its adoption or were called by the Program.

Key words: Emancipation reform 1861, April Program 1858, Russia, Main Committee of Peasant's affairs, serfdom, Alexander II of Russia

Отримано: 21.12.2017

УДК 378.011.3-051(373.3(477.4)«18-19»

І. В. Сесак

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Досліджуються навчальні заклади Київської, Подільської і Волинської губерній, у яких здійснювалася підготовка вчителів початкових шкіл. Вони в основному підпорядковувались Міністерству народної освіти і Святішому Синоду православної віри. Показано нестачу шкіл, вчителів та їх низький освітній рівень тощо, а також реакційну політику царизму в галузі освіти.

Дуалізм в управлінні та підпорядкуванні початкових шкіл краю зумовив і відповідну систему підготовки педагогічних кадрів. Так, для народних училищ Міністерства народної освіти вчителів готували: учительські інститути, учительські семінарії, 8-мі педагогічні класи жіночих гімназій, прогімназії та інші. Підготовку вчителів для церковнопарафіяльних шкіл здійснювали церковно-вчительські школи, духовні чоловічі і жіночі та спархіяльні жіночі училища, а для шкіл грамоти-другокласні церковнопарафіяльні школи. Разом з тим, підготовка вчителів здійснювалася у духовних семінаріях, на педагогічних курсах, через екстернат тощо. Бажаними вчителями у початкових школах були випускники духовних семінарій та спархіяльних училищ, вищих та середніх навчальних закладів (гімназій). Вважає мала кількість вчителів з вищою освітою.

У дослідженні вказано, що підготовку вчителів також здійснювали навчальні заклади Відомства установа імператриці Марії, зокрема: Київський інститут шляхетних дівчат (з 1838 р.) та маріїнські жіночі гімназії з кінця 60-х років XIX ст. та інші.

Помітну роль у підготовці учительських кадрів та покращенні їх освітнього рівня відіграли з 1904 р. земські установи, які не тільки виділяли кошти на заснування нових педагогічних шкіл, але й турбувались про покращення освітнього рівня вчителів, організували педагогічні курси, утримували стипендіатів, матеріально і морально підтримували престиж вчителя.

З'ясовано, що низький рівень розвитку освіти у правобережних губерніях України впродовж XIX ст. – на початку XX ст. вимагав сотень і тисяч нових шкіл, а відповідно підготовлених вчителів, особливо у зв'язку із запровадженням загальної початкової освіти. Царський уряд виявився не в змозі вирішити цю проблему, хоч над нею працювали і були певні успіхи.

Ключові слова: початкова школа (однокласна і двокласна), міністерське училище, церковнопарафіяльна школа, школа грамоти, учительський інститут, семінарія, духовна, учительська, церковно-вчительська школа, другокласна церковнопарафіяльна школа, екстернат та інші.

Проблема підготовки вчительських кадрів завжди була злободенною та досить важкою проблемою. Вона була, є і залишається актуальною. До початку 60-х років XIX століття у Правобережній Україні не було спеціально організованої підготовки вчителів, хоч у першій половині XX ст. діяли духовні семінарії, духовні і

повітові училища, пансіони, а також Кременецька гімназія з 1805 р., а з 1819 р. лицей, Київська (1811 р.) і Вінницька (1812 р.) чоловічі гімназії та інші. Тільки з початком буржуазно-демократичних перетворень, коли потреби соціально-економічного розвитку краю, ліквідація кріпацтва (1861р.), російсько-польське протистояння, гостро поставили задачу розвитку шкільної мережі, введення загального початкового навчання, під впливом суспільно-педагогічного руху, були зроблені перші кроки до організації систематичної підготовки вчителів. Виникають перші спеціальні педагогічні навчальні заклади, які готували вчителів для початкових шкіл, зокрема, Київська педагогічна школа (1862-1864 рр.), учительські семінарії та інші.

Проблеми вчителів та їх професійної підготовки хвилювали не одне покоління дослідників дореволюційної, радянської та сучасної епохи. Так, серед дореволюційних дослідників виділяються роботи В. Акімова, Д. Тихомирова, В. Фармаковського, М. Ветошкіна, М. Чехова та інших. Їхні роботи, хоч і мають описовий характер, написані в основному на першоджерелах, містять цінний фактичний матеріал. У радянські часи підготовку вчителів досліджували Ф.Г. Паначін, А.М. Вєжєєв, М.М. Кузьмін, М.Г. Заволока, М.С. Поліщук, О.В. Ососков та багато інших. Радянські дослідники вивчали дану проблему з класових позицій, огульно критикували дорадянську систему підготовки вчителів початкових шкіл. У роботах Ф.Г. Паначіна найбільш повно висвітлено проблему, однак, у всеросійському масштабі.

Серед сучасних українських дослідників виділяються роботи Н.М. Дем'яненко, В.Е. Майбороди, І.П. Важинського, І.В. Сесака, Т.О. Столярчук, Н. Андрійчук, Н.Ю. Балубуст, В.С. Перерви та багатьох інших. У них автори, в умовах незалежності України, всебічно висвітлюють різні аспекти підготовки вчителів в окремих педагогічних навчальних закладах, політику царизму в галузі педагогічної освіти тощо. Їхні дослідження, як правило, мають регіональний характер, висвітлюють особливості становлення та розвитку педагогічних навчальних закладів на теренах Правобережжя.

Із зарубіжних дослідників історії педагогічної освіти ХІХ – початку ХХ ст. виділяються роботи російських вчених: С. Кітурової, Г. Окушевої, С. Качуріної, С. Царьової, І. Сучкової, В. Смірнова та інших. Заслугує на увагу унікальне дослідження С. Сірополка.

Однак, комплексного дослідження про підготовку вчителів для початкових шкіл Міністерства народної освіти та Святого Синоду українська історико-педагогічна наука немає. Тому завданням даної роботи є спроба висвітлити історію підготовки педагогічних кадрів у навчальних закладах Правобережної України протягом ХІХ – на початку ХХ ст., в умовах російського поневолення, коли більшість сучасних українських земель були у складі Російської імперії.

Зкінця ХVІІІ століття і до початку 30-х років ХІХ століття у Правобережній Україні домінувало польське шкільництво. Навчання в освітніх закладах велося польською мовою. Спеціально підготовлених вчителів не було. Кожний наступний заклад освіти готував учителів для попереднього (повітове училище для парафіяльного, семінарія і гімназія для повітового, університет для гімназії, Київська духовна академія для духовної семінарії). Вчительські посади займали особи з різним освітнім рівнем та фаховою підготовкою. Так, у парафіяльних училищах учителями, як правило, були вигнані зі служби чиновники, недоучки різних навчальних закладів, відставні солдати, писарі, які не знали педагогіки. До речі, педагогіка вперше почала вивчатися в Україні у духовних семінаріях у 1843 р., а з 1850 р. у Київському університеті св. Володимира.

Впродовж ХІХ століття у деяких парафіяльних училищах пращували випускники духовних училищ, рідше – семінарій, але вони займалися учительською ді-

яльність тільки до отримання місця священника або дяка. Тому основу педагогічних кадрів у народних школах складали випускники початкових шкіл та званням народного вчителя, а також особи, які не закінчили ніякого навчального закладу або, у крайньому випадку, були виключені з нього і мали досить поверхову уяву про методику викладання. Царські освітні чиновники були мало знайомі зі шкільною справою. Турбота про школу проявлялась лише в тому, щоб прослідкувати виконання інструкцій, правил, щоб на школі була вивіска з орлом, а у приміщенні школи розміщені плакати з правилами та розкладами занять. Учні твердо повинні були знати привітання начальству, жваво говорити завчені молитви і відповідати на питання. При подібних вимогах знання педагогіки були не обов'язкові для вчителя.

Вчителювали у початкових школах Правобережної України випускники загальноосвітніх середніх і, рідко, вищих навчальних закладів, відповідних духовних шкіл. Особи з незакінченою вищою і середньою, а також з початковою і домашньою освітою для отримання дозволу на вчителювання у початкових школах здавали спеціальний екзамен. Потреба в учителях для початкових шкіл була настільки великою, що Міністерство народної освіти дозволило вчителювати малограмотним особам.

У досліджуваній період розвивалась і на початку ХХ ст. сформувалась розгалужена мережа початкових шкіл, які підпорядковувались в основному двом відомствам – церковному (св. Синоду) і Міністерству народної освіти. Дуалізм в управлінні початковими школами зумовив і відповідну систему підготовки вчителів для них.

Підготовка вчителів початкових шкіл в першій половині ХІХ ст. здійснювалась духовними семінаріями з 1807 р. (за реформою духовної освіти 1803-1814 рр.), повітовими училищами, чоловічими гімназіями (на основі наказу Міністерства народної освіти «Про започаткування групи учительських стипендіатів при гімназіях» (1819 р.).

Підготовку вчителів для сільських початкових шкіл здійснював Кременецький ліцей (1819-1831 рр.). Це був польський елітний навчальний заклад, який готував вчителів-католиків для католицьких шкіл, які масово почали з'являтися на території регіону і діяли протягом першої третини ХІХ ст.

Існувала також система підготовки домашніх вчителів (наставників) у приватних пансіонах та Київському інституті шляхетних дівчат (з 1838 р.). Навчальні плани інституту включали: Закон Божий, російська мова і словесників, педагогіка, французька, німецька, польська мови і словесність, математика, історія, географія, фізика, природнича історія, чистописання, малювання, рукоділля, домашнє господарство. Засвоєння курсу педагогіки, а згодом – окремих методик надавало можливість випускникам працювати і в початковій школі.

З кінця 30-х років ХІХ ст. при гімназіях і повітових училищах, але вже російських, не польських, було запроваджено екстернат – специфічну форму іспитів для отримання посади вчителя – відповідно повітового училища і парафіяльної школи, а пізніше – звання вчителя міністерського училища і церковнопарафіяльної школи.

У першій половині ХІХ ст., внаслідок широкого реформування сфери освіти (освітні реформи 1802-1805 і 1828-1835 років), було відструктуровано державну (російську) систему освіти: парафіяльне училище, повітове, гімназія, університет. Кожний наступний заклад освіти готував учителів для попереднього.

Зауважимо, що шкільні «Статути» 1804 і 1828 років не вимагали ніяких спеціальних знань від наставників. Лише у 1846 р. було прийнято «Положення про випробування кандидатів на учительські місця», у відповідності з яким, претенденти повинні були підтвердити знання правил викладання навчальних планів і підручників.

До створення спеціальних навчальних закладів основними осередками підготовки вчителів для початкових шкіл Міністерства народної освіти були чоловічі гімназії, пансіони, повітові училища, екстернат, а вчителів для церковних шкіл Відомства православного віросповідання готували духовні училища та семінарії, єпархіальні училища з 1843 р., а також екстернат тощо.

У травні 1862 р. інтелігенцією, по проєкту бувшого інспектора державних училищ Тулова, була заснована при Київському університеті св. Володимира Тимчасова педагогічна школа, в якій спеціально велася підготовка вчителів для початкових шкіл Київської, Подільської і Волинської губерній. У ній безкоптовно і добровільно викладали професори Київського університету та вчителі київських гімназій, або студенти, під безпосереднім керівництвом тих же вчителів. Практичні заняття проводились у Києво-Подільському початковому училищі. Спочатку педагогічна школа була відкрита на 20, а потім на 40 чоловік, які отримували стипендії в розмірі 5 руб. щомісячно. Контингент студентів складався з гімназистів, семінаристів, учнів повітових училищ та інших [4, с.29-30].

Курс навчання в школі було встановлено шестимісячний. Викладались такі предмети: Закон Божий, російська мова з читанням зразкових пам'ятників і творів народної словесності, відомості з історії, географії і російська історія (особлива увага зверталась на місцеві події). Поряд з російськими підручниками, тут готувалась «Книга для читання в народних школах Київського навчального округу» на теми українського життя. Пізніше школа була переведена в будинок 1-ої Київської чоловічої гімназії. При ній для практичних занять була заснована елементарна школа. Після 14 місячного існування педагогічної школи деякі вчителі гімназій відмовились навчати в школі і здійснювати керівництво заняттями. У 1864 р. педагогічна школа була закрита [4, с.29-30]. Вона встигла підготувати кілька десятків вчителів за скороченою програмою навчання.

Друга педагогічна школа була відкрита у Харкові в 1863 р. з ініціативи професора Харківського університету М.М. Бенетова. Вона готувала сільських учителів для шкіл Харківської і Полтавської губерній. Однак, вона була розрахована на значно меншу кількість учнів (5-9 чол.).

Лише у 1869 р. у Правобережній Україні була відкрита Міністерством народної освіти перша учительська семінарія в Києві, яку пізніше переведено до містечка Коростинців на Київщині. 1875 року учительську семінарію відкрито в м. Острог на Волині, яка згодом була переведена в с. Дедекали Волинської губернії. Обидві учительські семінарії на 1900 р. підготували більше як 1.043 вчителів [16, с.20].

Початкові школи Правобережної України, особливо сільські, постійно відчували нестачу кваліфікованих вчителів. Зокрема, в кінці XIX ст. у міністерських училищах Подільської губернії 27,3% учителів не мали свідоцтва на право викладання [29, с.142-143]. Ще більшою була недостатня кількість кваліфікованих учителів у церковно-парафіяльних школах і школах грамоти, які перебували і віданні Св. Синоду. Так, у 1903 р. з 1929 учителів цих шкіл, мали педагогічну освіту або мали свідоцтва на звання вчителя по особливому екзаміну – 888 осіб, або 46% (у 1902 р. – 35,5%), а решта мали тільки початкову або домашню – 1041 чол. або 54% (у 1902 р. – 64,5%) [5, с.169-170].

У 1901 р. освітній рівень вчителів міністерських початкових шкіл Київської губернії був наступним. З 622 вчителів, без врахування 237 законовчителів, 229 чол. мали спеціальну підготовку, 206 чол. – закінчили середні навчальні заклади, 113 чол. – випускники наших навчальних закладів і витримали екзамен на звання вчителя або вчительки, 24 чол. мали вищу освіту і 64 чол. – не мали права на викладання (вчителі ремесел, гімнастики, окремі вчителі співів, рукоділья) [7].

Як свідчать статистичні дані, зібрані в Управлінні попечителя Київського навчального округу на 1 січня 1913 р. освітній рівень вчителів початкових міністерських училищ Правобережної України, за нашими підрахунками, був таким. З 5.036 вчителів трьох правобережних губерній України, без 1953 законовчителів тільки 25 мали вищу освіту, 1959 чол. були з спеціальною підготовкою і освітою (1642 вчителів і 317 вчительок) і 2459 чол. (1022 вчителів і 1437 вчительок) – з середньої і початковою освітою, а 593 чол. (549 вчителів і 44 вчительок) – без освітнього цензу. Отже, найбільше вчителів (2459 чол.) були з середньої і початковою освітою, частина яких здала спеціальний екзамен на звання вчителя міністерського училища, причому, серед них переважали жінки (1437 жінок і 1022 чоловіків). Однак, з 1959 вчителів з спеціальною підготовкою і освітою жінок було тільки 317 чол., тоді як чоловіків було 1642 чол., тобто у 3 рази більше. Це свідчення того, що царизм протягом ХІХ ст. штучно стримував розвиток середньої педагогічної освіти жінок, не надавав права заміжнім жінкам працевлати в початкових школах. Із загальної кількості (5036) вчителів жінок було 1810 чол., а вчителів чоловіків 3226 чол. (тобто більше, ніж у 2 рази). Майже кожен восьмий вчитель початкових міністерських шкіл не мав освітнього цензу [9].

Варто зауважити, що народні училища Міністерства народної освіти вважались кращими початковими школами порівняно з церковними – церковно-парафіяльними та школами грамоти, яких у Правобережній Україні в 1900 р. було у 8 разів більше (відповідно 6235 і 779), у 1905 р. – у 3 рази більше (5915 і 1032)), у 1911 р. – більше як у 2 рази (4858 і 2122) [28, с.26]. Отже, при загальній стабільності кількості початкових шкіл, число церковних шкіл зменшувалось, а міністерських, навпаки, збільшувалось. Найкращим був освітній рівень вчителів земських (міністерських, які утримували земства) шкіл. Зокрема, у Київській губернії освітній рівень 617 вчителів земських шкіл напередодні Першої світової війни на 79,8 відсотків складався з вчителів з вищою і середньою освітою, тоді як у церковно-парафіяльних школах таких осіб було тільки 22,4 відсотка [3, с.133].

Царський уряд мало турбувався про належну підготовку вчителів і не утруднював себе турботами про заснування відповідної кількості педагогічних навчальних закладів. Так, в офіційному звіті міністра народної освіти за 1872 рік вказувалось, що «величезна кількість наших народних училищ повинна задовольнитись поки напівграмотними вчителями» [17, с.315]. Бездушність уряду до становища вчителів, відсутність розумного керівництва освітою відштовхнула багатьох людей від педагогічної діяльності, припинявала її значення.

Гальмуючи розвиток мережі педагогічних навчальних закладів, зокрема учительських інститутів і семінарій, царизм надав перевагу більш дешевим способам підготовки вчителів: педагогічні класи при жіночих гімназіях і єпархіальних училищах, другокласні церковнопарафіяльні школи, одержання свідоцтва на звання народного вчителя шляхом здачі екстерном екзаменів тощо. Так, міністр освіти Російської імперії Д. Толстой вказував, що потреба в учительських школах не спричинюється справжнім становищем справи і для народу потрібна лише розумна грамотність, для чого не потрібні дорогі вчителі [18, с.749]. Отже, міністр освіти практично заперечував потребу в таких навчальних закладах.

Особливо гостро стояла проблема педагогічної освіти на початку ХХ ст. Розробка царськими чиновниками і прогресивними діячами (особливо землями) питань запровадження загальної початкової освіти, необхідність піднесення загального культурного рівня населення тощо, з новою силою поставила проблему розвитку педагогічних навчальних закладів.

За підрахунками діячів Подільського земства для того, щоб щорічно ряди вчителів початкових шкіл поповнювало більше 600 нових педагогів, у зв'язку

із запровадженням загального початкового навчання, щоб забезпечити необхідну мережу початкових шкіл, необхідно було відкрити в губернії не менше 15 учительських семінарій, крім діючих у Вінниці, Кам'янці-Подільському та Ольгополі [24, с.283-285]. Подільським губернським земством у 1912-1914 роках було порушено клопотання про відкриття спочатку 5 учительських семінарій – у Балті, Барі, Брацлаві, Могилів-Подільському та Проскурві. У період Першої світової війни планувалось відкрити учительську семінарію у Новій Ушиці.

Отже, тільки на початку ХХ ст. у Правобережній Україні починають більш масово відкриватися спеціальні педагогічні навчальні заклади – учительські семінарські та учительські інститути. Зокрема, учительські семінарії засновуються: у Подільській губернії у Вінниці (1909 р.), Кам'янці-Подільському (1913 р.), Ольгополі (1914 р.); у Київській губернії – у Києві (1911 р.), Черкасах (1912 р.), правда з 1869 р. діяла в губернії Коростишівська семінарія; Волинській губернії – Житомирська (1913 р.), з 1874 р. – діяла Дедеркальська. Вперше виникають учительські інститути – Київський (1909 р.) та Вінницький (1912 р.), хоч закон про учительські інститути було видано ще у 1872 р. З 1903 р. починають діяти постійні однорічні, а з 1909 р. – дворічні педагогічні курси, а також тимчасові – літні курси. Продовжував діяти екстернат, який давав до 20 відсотків вчителів для міністерських початкових шкіл та до 40-70 для церковних.

Певний вплив на освітній рівень вчителів їх професійну підготовку, особливо на початку ХХ ст., справила загальна і педагогічна періодична преса, на сторінках якої піднімалися питання організації навчання і виховання учнів, учителі ділились своїм досвідом і спостереженнями. У педагогічних виданнях розкривались недоліки в організації слабкої підготовки вчительських кадрів, ставились вимоги створення більш ширшої мережі педагогічних навчальних закладів, розширення змісту освіти, зв'язку школи з життям тощо. Частими були публікації про важке матеріальне і духовне життя народних вчителів, їх безправне становище та інші. Вчителі відчували в своїй діяльності строгі обмеження з боку царського уряду, що принижувало їх гідність і змушувало шукати вихід з такого становища у суспільно-політичній діяльності.

Велике значення в справі формування учительських кадрів мало видання педагогічної і навчальної методичної літератури. Швидкий розвиток видавничої діяльності, поява значної кількості педагогічної літератури, як вітчизняної, так і перевідної, у певній мірі компенсували відсутність необхідної кількості педагогічних навчальних закладів, сприяло самоосвіті вчителів, зростанню їх професійної майстерності.

При низькій загальноосвітній і педагогічній підготовці в здобутті і розширенні загальноосвітніх і спеціальних знань відіграла самоосвіта народних вчителів. Багато сільських вчителів відчували слабкість своєї підготовки, прагнули підвищити її шляхом читання педагогічної і загальноосвітньої літератури. Однак, царизм, міністерські інспектора, церковні наглядачі були незадоволені такою формою підготовки вчителів. Основним способом самоосвіти були книги, які вчителі могли брати в спеціальних педагогічних бібліотеках. На жаль, таких бібліотек було дуже мало, вкрай мізерними були і їхні фонди.

Варто зазначити, що навіть на початку ХХ ст. підготовка учительських кадрів для початкових шкіл у Правобережній Україні мала вкрай обмежений характер. Зокрема, на 1 листопада 1913 р. тут діяло два учительських інститути – Київський 1909 р.) і Вінницький (1912 р.), 7 учительських семінарій: 3 у Київській губернії і по 2 у Волинській та Подільській, а також 9 педагогічних курсів: 4 у Подільській губернії, 3 – у Київській і 2 у Волинській [12, с.IX].

Так, за нашими підрахунками, учительські семінарії Київського навчального округу у 1901-1911 роках закінчили 740 чоловік, тоді як кількість семінарій збільшилась з 2 до 8 [26, с.54].

Крім вище вказаних педагогічних навчальних закладів учителів для початкових шкіл Міністерства народної освіти готували ще: додаткові (8-мі) педагогічні класи при жіночих гімназіях, діяв екстернат, завдяки якому, після здачі відповідних екзаменів, особи здобували звання народного вчителя.

Варто вказати, що не всі випускники учительського інституту і учительських семінарій приступали вчителювати. Частина з них продовжувала навчання у вищих навчальних закладах, окремі поступали на службу в державні органи влади, і лише найбільш необхідні, які не мали коштів для продовження навчання і не могли влаштуватися на більш дохідне місце в царській системі державного управління, змушені були працювати у початкових школах.

За нашими підрахунками, зробленими на основі статистичних даних Київського навчального округу, з 1912 по 1916 року кількість учительських семінарій у Правобережній Україні збільшилась з 4 до 8, кількість учнів у них з 385 чол. до 796 чол., тобто більше, ніж у 2 рази. Однак, пізніше заснування учительських семінарій (напередодні або в період Першої світової війни) та 4-річний термін навчання у них, зумовили те, що на початку 1915 р. половина семінарій ще не дали випусків, а випуски у діючих були малими. Зокрема, у 1912 р. три семінарії Правобережжя випустили 73 вчителів (Коростишівська – 16 чол., Дедекальська – 21 чол., Вінницька – 36 чол.), а в 1915 р. чотири семінарії – 106 вчителів (Коростишівська – 26 чол., Дедекальська – 16 чол., Вінницька – 29 чол. і Київська – 35 чол.) [9, 10].

Освітній рівень вчителів початкових шкіл різних типів підпорядкованих Міністерству народної освіти на початок 1916 р. у правобережних губерніях України був таким [27].

Таблиця 1

Губернії	Загальна кількість вчителів на 01.01.1916	Законовчителів і вівровчителів	Освітній рівень вчителів			
			з вищою освітою	з спеціальною підготовкою і освітою	з середньою і нижчою освітою	без освітнього цензу
Київська	3265	725	31	1313	1118	78
Подільська	2574	836	2	1153	526	54
Волинська	2423	752	–	981	504	186
Разом	8262	2316	33	3447	1148	318

Особливо гостро стояла проблема підготовки учительських кадрів для церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти, які з середини 80-х років XIX ст. почали масово з'являтися у правобережних губерніях України, згідно затверджених у 1884 р. «Правил про церковнопарафіяльні школи». Адже якість знань, які учні отримували в церковних початкових школах, у значній мірі залежала від педагогічних кадрів. Спеціальних навчальних закладів, де б готували вчителів для початкових церковних шкіл (шкіл грамоти і церковнопарафіяльних шкіл) до початку XX ст. не було. Значну кількість учителів становили випускники духовних училищ і семінарій, жіночих єпархіальних училищ, світських навчальних закладів, а найбільше тих, хто мав свідоцтво на звання вчителя церковнопарафіяльної школи. Працювали у церковних школах і особи без будь-якої закінченої освіти, тобто самоучки.

Вперше на державному рівні вчителів у Правобережній Україні для церковних шкіл почали готувати тільки у кінці – на початку XX ст. Згідно «Положення про церковні школи відомства православного віросповідання»

1902 року до учительських шкіл належали два типи навчальних закладів: дружокласні церковнопарафіяльні школи [19] і церковно-вчительські школи [21].

Церковно-вчительські школи призначались для підготовки вчителів для однокласних і двокласних церковно-парафіяльних шкіл, а також для другокласних. Термін навчання у них становив 3 роки. Такі школи були у Вінниці, Житомирі та у Києві. На початку ХХ ст. у Росії діяло всього 18 церковно-учительських шкіл, в яких навчалось 1977 чол. [14, с.107].

Другокласні школи з трирічним терміном навчання почали відкриватися у 1896/1897 навчальному році і готували вчителів для шкіл грамоти. Однак, варто зазначити, що багато випускників другокласних учительських шкіл, здобувши право викладання тільки в школах грамоти, прагнули отримати свідчення на звання народного вчителя, щоб мати право працювати в церковно-парафіяльній школі.

Згідно статистичним даним на 1908 рік, за нашими підрахунками, у 36 другокласних школах трьох правобережних губерній України навчалось 2023 учнів. Зауважимо, що у 1896-1907 рр. другокласні школи закінчили у Волинській губернії 751 чол., Київській – 1066 чол. і Подільській – 1206 чол., разом – 3023 чол. [31, с.54]. Якщо врахувати, що церковні школи в регіоні мали домінуюче становище (переважали міністерські у 2, у 8 разів) і велику біжучість вчительських кадрів, вони не змогли, разом з іншими типами шкіл, кардинально змінити якісний рівень професійної підготовки вчителів.

Варто вказати, що порівняно з 6-ма українськими підросійськими губерніями України, 3 правобережні губернії мали більшу кількість другокласних шкіл і, відповідно, більше випускників, що зумовлювалось потребами забезпечення більшої кількості церковних шкіл.

Другокласні церковні школи не тільки навчали майбутніх вчителів грамоти, але й були поширювачами передового педагогічного досвіду. Досить часто при них організовувались як короткотермінові так і постійні (одно і дворічні) педагогічні курси. Так, у 1913-1914 навчальному році у Волинській губернії на дворічних курсах у другокласних школах Почасва і Свято-Володимирській навчалось відповідно 20 і 14 чол., а на другорічник при 3-х другокласних школах було разом 50 чол. [7, с.68].

Підсумовуючи підготовку вчителів для церковних шкіл у правобережних епархіях України можна вказати наступне.

1. Найкращими вчителями для церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти вважались вихованці духовних семінарій, як особи, що прослухали курс педагогіки і дидактики (офіційно введений з 1843 р.), а також проходили практику в зразковій церковнопарафіяльній школі, організований при кожній семінарії. Духовні семінарії готували не тільки «церковних пастерів» та законовчителів, але й учителів загальноосвітніх предметів. Однак, випускники духовних семінарій неохоче йшли вчителювати у початкові школи, а якщо і працювали, то недовго. Причина зрозуміла, – зарплата за вчительську працю була мізерною і вони знаходили місця більш матеріально забезпечені.

2. Дещо більше у церковнопарафіяльних школах Правобережжя працювало випускниць епархіальних училищ, при яких на початку ХХ ст. діяли, після 6-річного навчання, 7-мі педагогічні класи. Так, за період діяльності з 1864 р. по 1891 р. Тульчинського епархіального училища (Вінницькій повіт Подільської губернії) було 11 випусків, які разом випустили 322 вихованки [2, с.41]. Однак, вихованки цього типу церковних шкіл, як і жіночих гімназій Міністерства народної освіти та середніх шкіл в цілому, неохоче йшли в школу і то, нерідко із-за бідності.

3. Не могли забезпечити існуючу мережу церковних шкіл підготовленими педагогічними кадрами. Три церковно-вчительські школи та 37 другокласних учительських шкіл, педагогічні курси тощо. Однак, церковне відомство православного віросповідання створило на Правобережній Україні досить струнку і розгалужену систему навчальних закладів, по своїй структурі аналогічну світській. Однак, діючі навчальні заклади з підготовки вчительських кадрів для церковно-парафіяльних шкіл, як і міністерських, не змогли кардинально змінити на краще освітній рівень вчителів.

Створення спеціальної системи підготовчої освіти дозволило в певній мірі забезпечити початкові школи більш або менш підготовленими вчителями. Однак, навіть у кінці XIX ст. багато шкіл, і в першу чергу сільські, залишались без будь-яких кваліфікованих вчителів. Навіть у міністерських училищах України 11% учителів не мали свідоцтв на право викладання. А в Подільській губернії, наприклад, цього права не мали 27,3% вчителів, Волинській – 40,1% [11, с.379].

Нестача вчителів – хронічна хвороба початкових шкіл на всьому періоді їх існування. За неповними даними Міністерства народної освіти в Російській імперії не вистачало 8 тис. вчителів, в тому числі 1592 для новостворених шкіл. Фактично кожна десята народна школа в 1900 р. не мала вчителя і більше 33% нових шкіл отримали вчителів без необхідної підготовки [13, с.85].

Особливо низьким був освітній рівень вчителів церковних шкіл, про що багато говорилось в суспільстві в ті часи. Учителів, які б мали спеціальну педагогічну підготовку було мало. Так, 1902 р. у церковних школах Правобережжя, крім осіб церковного причту, мали право на викладання у Київській губернії 642 чол., у Подільській 683 чол. і у Волинській – 538 чол., тобто всього 1.863 вчителів [30, арк.19]. У сільських однокласних школах, які складала більшість початкових шкіл, працювали навіть особи без достатньої загальної освіти («без освітнього цензу»), тобто самоучки. Загалом у Росії в церковних школах у 1907 р. було лише 37% вчителів, які мали право навчати [1, с.12].

Однак, на початку XX ст. із запровадженням земських установ з літа 1904 р. та особливо під впливом революції 1905-1907 років, освітній рівень вчителів церковних шкіл Правобережної України значно покращився. Наприклад, якщо у 1905 р. у Подільській губернії було 45,54% вчителів церковних шкіл, які не мали ніяких свідоцтв на викладання, то у 1913 р. тільки 5,61% тоді як загальна кількість вчителів за ці роки була стабільною [15, с.LVI].

Як свідчать дані звіту Волинського єпархіального училища наглядача про стан церковних шкіл за 1913-1914 навчальний рік, освітній рівень 1.468 учителів загальноосвітніх предметів однокласних і двокласних церковно-парафіяльних шкіл був таким: закінчили середні і спеціальні навчальні заклади – 402 чол., отримали звання вчителів за екзаменами – 763 чол. (в т.ч. закінчили другокласні школи), а 303 чол. не мали учительського звання. Як бачимо, майже кожен п'ятий учитель церковно-парафіяльної школи не мав права на вчителювання [6, с.14-15].

Міністерство народної освіти для своїх початкових шкіл – народних училищ, повітових, міських і вищих початкових училищах поповнювало ряди вчителів випускниками середніх загальноосвітніх навчальних закладів, зокрема, чоловічих і жіночих гімназій. Останніх, за нашими підрахунками у 1916 р. на Правобережжі було 42 чоловічих і 62 жіночих, разом 104 [22, с.209]. Діяли 2 учительські інститути [23], 8 учительських семінарій [25], педагогічні курси та екстернати [20]. Їх роль у підготовці вчителів початкових шкіл, частково, висвітлено нами у вище вказаних статтях.

Церковне відомство православної віри при Святішому Синоді створило свою систему підготовки вчителів для одно і двокласних церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти, Діяли 3 духовні семінарії, 3 епархіальні жіночі училища, чоловічі та жіночі духовні училища, а також педагогічні курси. Найбільше у церковнопарафіяльних школах працювало вчителів із знанням народного вчителя початкової школи, тобто тих, хто здобув право на вчителювання через екстернат. Їх кількість у церковних школах сягала, іноді, 40-70 відсотків від загальної кількості вчителів. Спеціальні педагогічні заклади – дружокласні церковнопарафіяльні школи (з 1895 р.), як і церковно-вчительські (з 1902 р.) з'явилися, як бачимо, у кінці XIX – на початку XX ст. і їх роль у підготовці вчителів для церковних шкіл була незначною, особливо останніх.

Варто зауважити, що певна частина вчителів початкових шкіл поповнювалася випускницями Київського інституту шляхетних дівчат (з 1838 р.) та 4 маріїнських жіночих гімназій, що перебували у віданні Відомства установ імператриці Марії. Серед них перша в Україні жіноча гімназія – Києво-Фундуклеївська з 1859 р. Крім цього, у початкових школах Правобережжя частина вчителів була з «корінних» російських губерній, яких царський уряд направляв для зміннення свого впливу і російщення українського народу, за що їм щедро доплачував до зарплати.

Загалом, як показує дослідження, підготовка вчителів початкових шкіл у Київській, Подільській і Волинській губерніях, здійснювалася в умовах російського поневолення і польського впливу, мала дуалістичний характер. В основному два відомства: церковне і Міністерство народної освіти створили і розвивали свої системи підготовки вчителів. Царський уряд не спішив давати освіту народу, а тим більше готувати вчителів для початкових шкіл. Однак, учительські кадри, підготовлені у педагогічних та інших навчальних закладах Правобережної України служили поширення знань, релігійної ідеології і моралі, сяяли «розумне, добре, вічне».

Як бачимо, внаслідок реакційної політики царизму в галузі освіти, спеціальна педагогічна підготовка вчителів у регіоні тільки започатковувалася, особливо для церковнопарафіяльних шкіл, які становили 2/3 від загальної кількості початкових шкіл. Освітній рівень вчителів продовжував залишатись на низькому рівні. Мало було вчителів з вищою освітою. Значний контингент, особливо в однокласних церковних школах, становили особи, які здали екзамен на отримання звання народного вчителя початкової школи (екстернат). Збільшилась кількість вчителів з середньою та спеціальною освітою, одночасно зменшилась кількість вчителів з початковою освітою та без права на вчителювання. Загалом, у досліджуваній період освітній рівень вчителів початкових шкіл помітно покращився. Вихованці педагогічних та інших навчальних закладів Правобережної України служили поширення знань, релігійної ідеології і моралі, сяяли «розумне, добре, вічне», прагнули підняти народ з темряви неграмотності.

Список використаних джерел:

1. Ванчаков А.М. Краткий историко-статистический обзор развития церковной школы с 1884 г. до настоящего времени (1884-1909 гг.) / А.М. Ванчаков. – СПб., 1909.
2. Исторические сведения о Тульчинском епархиальном женском училище. Собранные преподавателем того же училища Иваном Якушевским. – Каменец-Подольск : Печатано в Типографии Подольского губернского правления, 1892. – 51 с.
3. Киевская земская справочная книжка – календарь на 1914 год. 4-й год издания.
4. Мукалов Н. Народная школа в Юго-западном крае (Историко-статистический очерк) / Н. Мукалов. – К., 1892. – 60 с.
5. Обзор Подольской губернии за 1903 год.

6. Отчёт Вольинского епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Вольинской губернии в учебно-воспитательном отношении за 1913-1914 учебный год. – Вольинская губернская типография, 1915.
7. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии народных училищ: 1) в губерниях Юго-Западного края: Киевской, Подольской и Вольинской и 2) в губерниях Черниговской и Полтавской за 1901. – К., 1902. – Частные статистические ведомости к отчёту о состоянии народных училищ Киевской губернии за 1901 год. – Ведомость 2.
8. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии народных училищ за 1912 год. – Отдел IX. – Ведомость 3. (О числе учащихся в начальных училищах разных типов и распределение их по полу и образовательному цензу к 1 января 1913 года).
9. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учительских институтов и учительских семинарий за 1912 год. – Ч. II. – Учительские семинарии. Статистические таблицы к отчёту... – К., 1913. – Ведомость 1.
10. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учительских институтов и учительских семинарий за 1915 год. – Ч. II. – Учительские семинарии. Статистические таблицы к отчёту... – К., 1916. – Ведомость 1.
11. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. И. Пискунов. – М. : Педагогика, 1976. – 600 с.
12. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913-14 учебный год. – К., 1913. – Ч. II.
13. Паначин Ф. Учительство России на заре XX столетия / Ф. Паначин // Народное образование. – 1973. – №9. – С. 83-89.
14. Паначин Ф.Г. Педагогическое образование в России. Историко-педагогические очерки / Ф.Г. Паначин. – М. : Педагогика, 1979. – 216 с.
15. Подольское губернское земство. Отчёт по отделу народного образования за 1912 год. – Каменец-Подольск : Электр. тип.-лит. Под. Губ. Прав., 1913. – 45, LIX с.
16. Поліщук М.С. Освітня діяльність інтелігенції на Правобережній Україні в 2-й половині XIX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. «Історія України» / М.С. Поліщук. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 1998. – 23 с.
17. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811-1913 гг.): Статистические очерки / А.Г. Рашин ; под ред. С.Г. Струмилина. – М. : Государственное статистическое издательство, 1956. – 352 с.
18. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902 / С.В. Рождественский. – СПб., 1902. – 785 с.
19. Сесак І. Другокласні церковнопарафіяльні школи Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. / Іван Сесак // Матеріали IV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917-1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / [редкол.: С.А. Копилов (співголова), О.П. Ресент (співголова), Л.В. Баженов (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О.П., 2017. – С. 336-341.
20. Сесак І. Екстернат Правобережної України – як одна з форм підготовки вчителів початкової школи у другій половині XIX – на початку XX століття / Іван Сесак // Педагогічна освіта: теорія і практика : збірник наукових праць / [гол. ред. В.М. Лабунець]. – Кам'янець-Подільський, 2017. – Вип. 23 (2-2017). – Ч. 1. – С. 198-204.
21. Сесак І. Церковно-вчительські школи Правобережної України – як одна з форм підготовки вчителів початкової школи у кінці XIX – на початку XX століття / Іван Сесак // Педагогічна освіта: теорія і практика : збірник наукових праць / [гол. ред. В.М. Лабунець]. – Кам'янець-Подільський, 2016. – Вип. 20 (1-2016). – Ч. 1. – С. 172-177.
22. Сесак І.В. Гімназійна освіта Правобережної України у XIX – на початку XX ст.: етапи становлення та розвитку / І.В. Сесак // Матеріали XIV Подільської науко-

- вої історико-краєзнавчої конференції (14-15 листопада 2014 року). — Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін О.В., 2014. — С. 204-212.
23. Сесак І.В. Учительські інститути Правобережної України на початку ХХ століття / І.В.Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський : Оіом, 2016. — Т. 23. Присвячено 150-річчю від дня народження М.С. Грушевського. — С. 81-96.
  24. Сесак І.В. Учительські семінарії Поділля на початку ХХ століття (1907-1914 рр.) / І.В. Сесак // Культура Поділля: історія і сучасність : матеріали другої науково-практичної конференції присвяченої 500-річчю міста Хмельницького. 27-29 серпня 1993 р. — Хмельницький, 1993. — С. 283-285.
  25. Сесак І.В. Учительські семінарії Правобережної України у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. / І.В. Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський : Оіом, 2015. — Т. 22. Присвячено 150-річчю від дня народження академіка П. Тронька. — С. 77-89.
  26. Состояние учебных заведений Киевского ученого округа с 1901 по 1911 год. — К., 1913.
  27. Статистические таблицы о состоянии начальных училищ Киевского учебного округа за 1915 год // Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии высших начальных и уездных училищ за 1915 год. — Тип-я И.Н. Кушнеров и К^о, 1915. — Ведомость 3.
  28. Степанович С.П. Мережа учбових закладів України у другій половині ХІХ — початку ХХ ст. (початкові, середні та спеціальні) / С.П. Степанович // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Республіканський міжвідомчий збірник. — К., 1986. — Вип.11. — С.24-29.
  29. Фармаковский В. Начальная школа Министерства народного образования (по официальным источникам) / В. Фармаковский. — СПб.: Типография Д.М. Кодрина, 1900. — 200 с.
  30. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф.442, оп.656, спр.132, ч.5.
  31. Школьный календарь. 1909-1910 уч. г. — СПб., 1909.

The educational institutions of the Kyiv, Podil and Volyn provinces were studied, in which the training of primary school teachers was carried out. They were mainly subordinate to the Ministry of Education and the Holy Synod of the Orthodox Faith. Shown the lack of schools, teachers and their low educational level, etc., as well as the reactionary policy of tsarism in the field of education.

Dualism in the management and subordination of elementary schools in the region has led to the creation of an appropriate system of teacher training. For example, for public schools of the Ministry of Public Education, teachers trained in the: Teacher's Institutions, Teacher's Seminary, 8 Teaching Classes for Women's Gymnasium, Profgymnasia, and others. Teachers' training for church parish schools was carried out by church-pedagogical schools and eparchial women's schools, as well as for literacy schools-the second class of church parish schools. At the same time, the training of teachers was carried out in theological seminaries, in pedagogical courses, through externats, etc. The preferable teachers in the primary school was the graduates of theological seminaries and diocesan schools, higher and secondary schools (gymnasiums). A small number of teachers with higher education is impressive.

The study indicated that the training of teachers was also carried out by the educational institutions of the Office of the Empress Maria, in particular: the Kiev Institute of noble girls (since 1838) and Mariinsky women's gymnasia from the late 60's of the nineteenth century. and other.

Since 1904, local authorities have played a significant role in training teachers' training and improving their educational level, which not only earmarked funds for the establishment of new pedagogical schools but also cared for improving the edu-

cational level of teachers, organized pedagogical courses, supported scholarship, materially and morally supported teacher's prestige.

It is stated that the low level of education in the right-bank provinces of Ukraine during the XIX century – at the beginning of the XX century, demanded hundreds and thousands of new schools and, accordingly, trained teachers, especially in connection with the introduction of general elementary education. The tsarist government was not in a position to solve this problem, but it worked on it and had some success.

Key words: elementary school (one and two classes), the ministry school, the church parish school, the school of letters, the teacher's institute, the seminary, the spiritual, the teacher, the church-teacher's school, the second-class church parish school, the external school and others.

Отримано: 27.12.2017

УДК 94(477.4)«18»:352.07

А. Ю. Скрипник

*Подільський спеціальний навчально-реабілітаційний
соціально-економічний коледж*

ІНТЕГРАЦІЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ У СОЦІУМ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

З кінця XVIII століття в російській державі поступово починає формуватися новий прошарок суспільства з яскраво вираженими військовими ознаками, що представляє собою принципово інше соціально-демографічне явище зі всіма атрибутами і передумовами розвитку в перспективі як окрема каста або група мешканців імперії. Відправною точкою служив той факт, що рекрути, потрапляючи до збройних сил, майже відразу ж втрачали свої старі соціальні зв'язки, і з часом потроху усвідомлювали себе представниками іншої спільності, поступово адаптуючись до нових реалій і поширюючи свій статус у майбутньому на власні сім'ї. Держава зробила все необхідне для того, щоб військова служба для цього стану стала довичною і спадковою, разом з тим, у вигляді заохочення звільняючи його представників від сплати податків і виконання численних повинностей.

Ключові слова: Російська імперія, Правобережна Україна, регулярна армія, відставні солдати, соціальна адаптація.

Мілітарна сутність Російської імперії, політичним змістом якої протягом ХVIII-XIX ст. були майже безперервні наступальні загарбницькі війни, втілювалася за допомогою досить ефективної регулярної армії. Цей державний інститут, подібно ненажерливій істоті, постійно вимагав нових людських ресурсів, що поповнювалися черговими або позачерговими рекрутськими наборами до регулярних армійських полків. З плином часу особовий склад виснажувався фізично і морально, вимагав заміни на більш молодий і здоровий контингент. Відомо, що ставлення до солдатів в європейських арміях того часу як до живих бездумних механізмів не передбачало комплексного соціального піклування або опіки з боку держави. Російська не була винятком. Тих хто не могли нести військову службу через старість чи погане здоров'я відправляли у відставку «на власний прожиток», як відпрацьований матеріал.

Соціально-становий склад населення міст і містечок Правобережної України та його поступові зміни, а відповідно й поява нового соціального про-